Postavení fonetiky v systému vzdělávání učitelů cizích jazyků

Marta Panušová

Pedagogická fakulta Západočeské univerzity
Sedláčkova 38
306 19 Plzeň

V současné době se při výuce cizích jazyků stále více klade důraz na jejich komunikativní využití. Žák, případně student, by měl být po určitém počtu výukových hodin schopen zvládnout nejen lexikální a gramatickou stavbu jazyka, ale i jeho zvukovou podobu. Každý, kdo se některému cizímu jazyku učil, ví, že tento zdánlivě prostý a samozřejmý požadavek, bez něhož se žádná komunikace neobejde, je ve své podstatě velmi náročný proces , protože aktivní zvládnutí fonetických a fonologických vlastností hlásek není jednoduchou záležitostí, neboť se prakticky všechny více nebo méně odlišují od jeho mateřského jazyka.

Jestliže nemáme možnost učit se cizímu jazyku v zemi, kde se tímto jazykem mluví, a tím omezit negativní vliv mateřštiny na minimum, má příklad učitele mimořádný význam. Od samého počátku výuky by mělo být v hodinách vytvářeno cizojazyčné prostředí, avšak se slovní zásobou a gramatikou dosud probraných lekcí, aby žák nebyl zbytečně vystavován stresu, protože má i tak značné potíže se zpracováním už známých zvukových podnětů.

Vnímání mluveného projevu je složitý proces, který probíhá na několika úrovních. Slyšíme a následně reprodukujeme nejen jednotlivé hlásky, ale také jejich kombinace ve slovech a větách, při nichž dochází ke vzájemnému ovlivňování hláskovým okolím. Nedílnou součástí promluvy jsou však také tzv. suprasegmentální prvky (melodie, rytmus, pauzy atp.). Žák se musí se všemi těmito jevy vyrovnat a kromě toho se také musí snažit porozumět významu výpovědi. Uvedené činnosti se rychleji zautomatizují, jestliže má žák možnost slyšet cizí jazyk co nejčastěji, a to v jeho pokud možno nejdokonalejší podobě. Od učitele se samozřejmě vyžaduje ovládání spisovné výslovnostní normy.

Jestliže měl uchazeč o studium učitelství cizího jazyka po celá léta dobré učitele, kteří se dostatečně věnovali mluvenému projevu, má při nácviku spisovné výslovnosti usnadněnou pozici. Z praxe je však známo, že takové případy jsou spíše výjimkou. Při výuce na základních i středních školách se většinou dává přednost gramatické, lexikální, případně stylistické úrovni textu. Zvukovou podobou projevu žáků se zabývá bohužel jen málokterý učitel. Někteří argumentují nedostatkem času při vyučování, jiní

se necítí být jako cizinci dostatečně kompetentní pro zprostředkování cizojazyčné výslovnosti, některým ani nenapadne, že správná výslovnost je za určitých okolností důležitější než správný slovesný tvar či správně zvolené slovo. Také je možno slyšet názor, že nácviku výslovnosti je třeba se věnovat pouze u studentů učitelství cizího jazyka, ostatní že to nemusí umět tak důkladně.

Přestože všechny tyto argumenty mají určité racionální jádro, zcela pomíjejí skutečnost, že většina rodilých mluvčích hodnotí příznivěji takového cizince, který sice občas udělá gramatickou chybu, ale ovládá alespoň do určité míry fonetickou strukturu jejich jazyka.

Někdy se můžeme setkat i se zdánlivě paradoxní situací. Žák komunikuje velmi pohotově a na dobré úrovni se svým učitelem, ale jakmile mluví s rodilým mluvčím, vzájemně si nerozumějí. Žák je totiž zvyklý na výslovnost učitele, jeho schopnost vnímání je omezena na charakteristické vlastnosti hlásek určitého mluvčího, který kromě toho vnáší do cizího jazyka znaky mateřštiny, které jsou žákově sluchu blízké. Podobný proces probíhá i při mluvení, takže žákovi pak rozumí pouze jeho učitel.

Z uvedených příkladů je zřejmé, že výuka fonetiky má ve studiu učitelství cizího jazyka významné místo. Bývá tradičně zařazována do prvního a druhého semestru čtyřletého studia učitelství pro 2. stupeň základní školy i pětiletého pro učitelství na středních školách. Ve srovnání s ostatními disciplínami je zastoupena poměrně malým počtem hodin, většinou jednou hodinou přednášky a jednou hodinou semináře týdně. Pokud si vytkneme za cíl, že by se učitel měl svou výslovností blížit rodilým mluvčím, je tato časová dotace nedostačující. Výuku je proto nutno chápat pouze jako uvedení do problematiky, aby studenti věděli, na co se mají později soustředit nebo čeho se mají vyvarovat, neboť řadu chyb ve výslovnosti je možno odstranit, když známe jejich původ.

Na příkladu tematického plánu předmětu fonetika a fonologie německého jazyka ve studiu učitelství pro základní (eventuálně střední) školy na pedagogické fakultě Západočeské univerzity v Plzni bude demonstrováno , kterým teoretickým otázkám a praktickým problémům je nutné věnovat zvláštní pozornost, aby se sladila úroveň praktických jazykových dovedností posluchačů s požadavky, které jsou na ně kladeny v praxi.

Pro ilustraci uvádím celé znění tematického plánu předmětu fonetika a fonologie německého jazyka, který je základní osnovou pro výuku budoucích učitelů němčiny na pedagogické fakultě Západočeské univerzity v Plzni. Už z názvu předmětu je zřejmé, že pozornost není věnována jen fonetice, ale také fonologii, která se však omezuje pouze na nejzákladnější informace, jejichž znalost je nezbytná pro zvládnutí praktické fonetiky. Obě disciplíny totiž spolu velmi úzce souvisejí.

Fonetika a fonologie německého jazyka

Tematický plán

1. Zvuková stránka jazyka, korespondence psané a mluvené formy jazyka.
2. Transkripce, transliterace.
3. Fonetika - fonologie (hláska - foném) včetně základního přehledu o vývoji, vztah fonetiky k ostatním vědám, obory fonetiky, základní metody výzkumu.
4. Spisovná výslovnost (koartikulace, asimilace, redukce, stylistické varianty,). Norma, kodifikace spisovné výslovnosti. Přehled výslovnostních slovníků.
5. Fyziologický základ mluvení (dýchací, hlasové, artikulační ústrojí), sluchové ústrojí, zvuk - tón (vlastnosti tónu).
6. Komunikační model - poslech jako součást procesu komunikace. Typy poslechu.
7. Hlásky (vokály, konsonanty, hláskové kombinace) - přehled, srovnávání systému českých a německých hlásek. Způsob tvoření jednotlivých hlásek, základní rozdíly v tvoření českých a německých hlásek.
8. Slabika - slovo - takt . Suprasegmentální prozodické prostředky (přízvuk slovní, větný, melodie, frázování, pauzy).
9. Fonetické chyby (pojem, způsob zjišťování, odstraňování).
10. Hlavní nedostatky ve výslovnosti Čechů mluvících německy.

V seminářích: procvičování spisovné výslovnosti na základě magnetofonových nahrávek.

Požadavky k zápočtu:

ZS: 1. fonetická transkripce krátkého textu zapsaného podle magnetofonové nahrávky s možností použít tabulku transkripčních znaků,
2. přečtení známého textu s omezeným počtem fonetických chyb.

LS: 1. fonetická transkripce zvukového záznamu aktuální rozhlasové zprávy bez použití tabulky,
2. přečtení známého a neznámého textu s vyloučením závažných fonetických chyb.

Literatura:
Fiukowski H.: Sprecherzieherisches Elementarbuch, Leipzig 1984.
Kohler K.J.: Einführung in die Phonetik des Deutschen, Berlin 1977.
Rausch R./ Rausch I: Deutsche Phonetik für Ausländer, Leipzig 1991.
Romportl M.: Základy fonetiky (skripta). 2. vyd. Praha 1981, Nástin fonetiky jazyka německého(skripta). Praha 1973.
Großes Wörterbuch der deutschen Aussprache, Leipzig 1982 nebo Das Aussprachewörterbuch, Duden Bd. 6. Mannheim 1990.

Způsob ukončení: zkouška

Jak je možno vyčíst z výše uvedeného tematického plánu, posluchači se seznamují nejen s teoretickými otázkami oboru, ale musí prokázat i zvládnutí řady praktických dovedností.

Nedílnou součástí výuky je aktivní znalost fonetické transkripce, která spočívá nejen ve schopnosti posluchače převést kterékoliv německé slovo do znaků mezinárodní transkripční tabulky API , ale také bezproblémové přečtení již přetranskribovaných textů. Přes mnohé výhrady nezasvěcených považuji práci s ní za velmi důležitou součást vzdělávání učitelů cizích jazyků. Od běžného uživatele jazyka nelze požadovat, aby znal a okamžitě bez zaváhání uměl vyslovit všechna slova cizího jazyka, kterému se právě učí nebo učil i dříve, byť by úroveň jeho vzdělání byla velmi dobrá. Proto je třeba, aby uměl pracovat se všemi dostupnými příručkami.

Pro němčinu jsou to v současné době dva výslovnostní slovníky, Großes Wörterbuch der deutschen Aussprache, Leipzig 1982, a Das Aussprachewörterbuch, řada Duden - díl 6., Mannheim 1990. Přes drobné rozdíly, jimiž se obě knihy od sebe odlišují (např. v pojetí vokalizovaného r nebo realizaci předpon er-),je možno pracovat s jednou nebo druhou, aniž by to mělo podstatný vliv na kvalitu výslovnosti. Ideální by bylo, kdyby každý mohl nahlédnout do obou slovníků, protože kromě bohatého registru transkribovaných slov (Großes Wörterbuch - 60 000, Duden - 130 000) obsahují oba určité množství informací z teorie (např. vlastnosti jednotlivých hlásek včetně grafického znázornění polohy artikulačních orgánů při jejich realizaci) a současně také konkrétní příklady shodné výslovnosti u určitých typů slov či jejich částí (např. předpon). K tomuto oddílu přistupovali autoři lipské i mannheimské redakce odlišně, takže má čtenář možnost nahlédnout do problematiky s daleko širším záběrem.

Obě kodifikace spisovné výslovnosti nelze však přes jejich nesporný význam považovat za jediný způsob, jímž je možno naučit se správně mluvit. Fonetická transkripce je pouze vodítkem pro výslovnost.

Řadu vlastností hlásek nemůže totiž vůbec zohlednit (v němčině například napjatost a nenapjatost), protože transkripční znaky jsou určeny pro všechny jazyky. Je tedy potřeba, aby posluchači měli i dostatečné teoretické znalosti, které jim usnadní praktické zvládnutí jazyka.

Teoretická nadstavba vychází vždy ze srovnávání němčiny s češtinou, protože jen tak je možno omezovat negativní působení mateřštiny, které se v oblasti fonetiky projevuje daleko více než např.v morfologii či lexikologii, neboť k realizaci konečného produktu, tedy mluveného projevu, jsou používány stejné orgány v mateřském i cizím jazyce, pouze nuancemi v jejich postavení vyprodukujeme zcela odlišný zvukový efekt.

Nejedná se pouze o vlastnosti jednotlivých hlásek, ale také o hláskové kombinace a především o vliv hláskového okolí, které často prozrazuje Čechy, jejichž němčina je jinak dokonalá. Mluvčí totiž automaticky přenášejí asimilační procesy z češtiny, které probíhají v němčině opačným směrem.

Najdou se jedinci, kteří vědomým a cíleným cvičením dosáhnou výborné výslovnosti v její segmentální poloze, ale přesto se pozná, že němčina není jejich mateřským jazykem. Nepodařilo se jim totiž zvládnout takzvané suprasegmentální prvky, které jsou nedílnou součástí všech výpovědí a současně specifickým, výrazně charakterizačním projevem každého jazyka. Jejich pochopení a teoretické i praktické ovládnutí je mnohdy složitější než realizace jednotlivých hlásek, slabik a slov. Existují sice vědecké práce zabývající se melodickým průběhem němčiny (např. O.v. Essen: Grundzüge der hochdeutschen Satzintonation, Ratingen/Düsseldorf, 1964 nebo E. Stock: Untersuchungen zu Form, Bedeutung und Funktion der Intonation im Deutschen, Berlin 1980), ale ty svým rozsahem a způsobem zpracování přesahují rámec studia učitelství cizího jazyka. V této oblasti se musíme proto spokojit se základními informacemi, které jsou uvedeny ve výslovnostních slovnících, a zbytek nacvičovat nápodobou.

Poněvadž je tento způsob učení cizímu jazyku obvyklejší u nižších věkových kategorií, u dospělých studentů germanistiky ho lze použít pouze okrajově, především proto, že každý z nich pak bude muset umět získané dovednosti přenášet dál. A to je vždy snazší, máme-li určitou teoretickou základnu a nemusíme-li se spoléhat jen na svou schopnost napodobovat druhé osoby.

Máme-li dobrý vzor, vede samozřejmě i metoda imitace k cíli, předpokládá však dostatečně rozvinuté poslechové dovednosti. A to bývá nezřídka problémem i u studentů s velmi dobrou úrovní znalostí němčiny. Proto je na PedF ZČU v Plzni věnována poslechu značná pozornost. Ve fonetice se cvičí fonematické slyšení zaznamenávající hlásky ve funkci fonémů (nejmenší prvky promluvy ovlivňující význam

slov), které je z hlediska budoucího povolání studenta nepominutelné. Učitel němčiny se musí naučit sluchově přesně rozeznávat i ty nejmenší podrobnosti, aby mohl žáky opravovat.

Za velmi pozitivní z hlediska poslechu i aktivního ovládání němčiny je možno považovat skutečnost, že v současné době působí na vysokých školách řada německých profesorů, docentů a lektorů. Studenti mají tak možnost osobně poznat uživatele jazyka s rozličnými řečovými návyky a učí se postupně odlišovat spisovnou výslovnost od nespisovné a nářeční. Většinou přistupují k přípravě na svou budoucí profesi zodpovědně a mají sami potřebu umět němčinu co nejlépe, a to i její fonetickou stránku.

Ke studiu je možno využívat i sdělovací prostředky (rozhlas, televize), které vysílají převážnou část pořadů spisovným jazykem. Jednodušší formou, a pro fonetiku mnohdy účinnější, je poslech a reprodukce textů k učebnicím. I když někteří rodilí mluvčí mají pocit, že je v nich používána "umělá" němčina (texty jsou čteny školenými hlasy v natáčecím studiu), pro studenty jsou snazší než autentické projevy, ke kterým se propracují později.

Z hlediska fonetiky jsou ideálním pracovním materiálem cvičení a texty, které byly sestaveny a namluveny herci či přímo fonetiky se zcela zřetelným záměrem cvičit určitý fonetický jev (např. opozice hlásek zaokrouhlených a nezaokrouhlených). Cvičení mají nadnárodní charakter, je možno jich využít i pro Čechy: pro nás sice není problémem rozlišovat l a r jako pro Japonce, ale takové cvičení se může využít k odstraňování silně vibrujícího českého r a k nácviku l, jehož realizace se od českého l značně liší a působí nám obtíže.

Podobných problémů má Čech mluvící německy celou řadu a musí vynaložit velké úsilí, aby je alespoň z části odstranil. Chce to však dobré teoretické zázemí, velkou trpělivost a cílevědomou práci. A pokud se stane, že se našeho studenta v Německu ptají, z které části země pochází a kde se naučil tak dobře mluvit, vyslovují tím uznání nejen jemu, ale současně i škole, na které studoval.

Prameny a literatura:

1. Beneš, E. - Hendrich, J.: Jednotná fonetická transkripce pro učebnice cizích jazyků. Cizí jazyky 4, 1960 - 1961, č. 5, s. 208 - 214.
2. Desselmann, G.:Die Entwicklung des Sprechens im Deutschunterricht für Ausländer. Leipzig 1983.
3. Dieling, H.: Nicht bagatellisieren. Phonetische Fehler im Fremdsprachenunterricht. Deutsch als Fremdsprache 2/1991, s. 111 - 115.
4. Dieling,H.: Phonetik im Fremdsprachenunterricht Deutsch. Langenscheidt 1992.

5. Hendrich, J.: Poslech s porozuměním cizojazyčnému ústnímu projevu. Cizí jazyky 36, 1992 - 1993, č. 9 - 10, s. 322 - 330.
6. Hendrich, J.: Znovu k fonetické transkripci. Cizí jazyky 37, 1993 - 1994, č. 1 - 2, s. 28 - 33.
7. Hirschfeld, U.: Phonetische Abweichungen und Verständlichkeit von Deutschlernenden. In: Methodische Grundlagen der Sprecherziehung. Beiträge der 15. Sprechwissenschaftlichen Fachtagung, Halle (Saale) 1990, s. 62 - 65.
8. Maroušková, M.: Stylistika a fonologie/fonetika. In: Jazykověda a příprava učitelů jazyků, Univerzita Karlova Praha 1980, s. 61 - 71.
9. Neuf - Münkel, G. - Roland, R.: Fertigkeit Sprechen. Fernstudienprojekt. Langenscheidt 1991.
10. Spáčilová, L.: Ústní projev žáků v současném cizojazyčném vyučování. Cizí jazyky 37, 1993 - 1994, č. 5 - 6, s. 170 - 175.